

انقلاب اسلامی ایران و امت اسلامی

محسن محمدی^۱

چکیده

انقلاب اسلامی ایران، پدیده‌ای فراملی و با هویتی دینی و اسلامی بود که توانست در خط مقدم مبارزه با استعمار و استکبار قرار گیرد و مسلمانان را به تشکیل جامعه‌ای کلان بر اساس هویت اسلامی - و نه قومی و نژادی - تشویق کند. بنابراین می‌توان انقلاب اسلامی را داعیه‌دار ایجاد امت اسلامی در قرن حاضر دانست.

مهم‌ترین بروز تأثیرگذاری انقلاب اسلامی بر ایجاد و تقویت امت اسلامی در جریان بیداری اسلامی است که هویت‌طلبی اسلامی مسلمانان را برای دستیابی به عزت تمدنی برانگیخته است و این همان مسیری است که انقلاب اسلامی پیموده و تجربه عملی آن را در اختیار سایر مسلمانان قرار داده است. بنابراین امت‌سازی انقلاب اسلامی ایران در فرایند بیداری اسلامی، هم در صحنه عملی که به کار بست اسلام در نظام سیاسی مربوط می‌شود، و هم در مبانی فکری و عقیدتی قابل توجه است. روحیه‌بخشی، امیدآفرینی و ایجاد اعتماد به نفس از دیگر آثار انقلاب اسلامی در میان مبارزان و مجاهدان مسلمان است.

کلیدواژه‌ها: انقلاب اسلامی، امت اسلامی، بیداری اسلامی، امام خمینی.

۱. پژوهشگر پژوهشکده مطالعات منطقه‌ای پژوهشگاه بین‌المللی المصطفی.

اسلام با تأکید بر ساختار امت، اتحاد علوم بشری با اهداف الهی و بازسازی رابطه جهان اسلام و غرب در پی گشودن چشم اندازهای نوینی در عرصه نظریه‌پردازی روابط بین‌الملل است (ر.ک مسعودی، ۶۸؛ مشیرزاده، و ابراهیمی، ۱۳۸۹) که پیروزی انقلاب اسلامی ایران، نقطه عطفی در این عرصه است. از این رو، برخی اندیشمندان، وقوع انقلاب ایران را در کنار ورود آموزه‌های اسلامی مانند جهاد، امت، شریعت و عدالت، نشان‌دهنده این می‌دانند که اسلام سیاسی به یکی از وزنه‌های سیاست جهانی تبدیل خواهد شد. (Giorgio Shani، ۲۰۰۸)

انقلاب اسلامی ایران بر اساس اهداف و شعارهای دینی محقق شد و اهداف و برنامه‌های خود را بر اساس مرزهای ملی و نظام‌های قومی قرار نداد و با دیدی فراملی و بر اساس هویت و تمدن اسلامی، کلیتی از جهان اسلام را مقابل جهان غرب و استعمار ترسیم کرد و توانست در خط مقدم مبارزه با دشمنان امت اسلامی قرار گیرد تا مبارزان سایر کشورهای اسلامی نیز وارد این صف شوند. با این تعریف از مبارزه، همه مسلمانان در صف‌بندی هویتی واحدی با دغدغه‌ها، اولویت‌ها، ظرفیت‌ها و دشمنان یکسان قرار می‌گیرند و به تشکیل جامعه‌ای با مرزهایی بر اساس هویت دینی بدون تشخیص‌ها و محدودیت‌های ملی، نژادی و قومی فراخوانده می‌شوند. این رویکرد به نهضت و انقلاب، چشم‌اندازی زیبا از امت اسلامی را نشان می‌دهد.

امروزه این تأثیرگذاری در قالب بیداری اسلامی متجلی شده است. انقلاب اسلامی ایران از مهم‌ترین علل و الگوهای بیداری اسلامی است که با قرآنی فراگیر از اسلام سعی دارد آن را به قدرت و عاملی مؤثر در عرصه بین‌الملل تبدیل کند.

این مقاله، ابتدا در صدد پاسخ به این پرسش است که نظریه امت اسلامی در انقلاب اسلامی چه جایگاهی دارد و چگونه محقق می‌شود. به این منظور ابتدا حیطه و عملکرد انقلاب اسلامی در عرصه بین‌الملل تبیین می‌شود؛ چراکه امت اسلامی در حیطه بین‌الملل انقلاب اسلامی است و ورود انقلاب به این عرصه را باید در مبانی انقلاب تبیین کرد. در بخش دیگر، جایگاه بیداری اسلامی در تحقق نظریه انقلاب اسلامی در امت اسلامی

بررسی می‌شود. در ادامه با توجه به جایگاه مهم بیداری اسلامی در اثرگزاری انقلاب اسلامی بر امت اسلامی، تأثیر انقلاب اسلامی بر بیداری اسلامی بیان خواهد شد.

۱. چارچوب و مبانی نظری

۱/۱. انقلاب اسلامی و نظام بین‌الملل

انقلاب اسلامی حیطه عملکرد و هویت خود را در عرصه ملی محصور نکرده، بلکه با گسترش این عرصه، نظام بین‌الملل را مد نظر قرار داده است. این موضوع با طرح نظریه صدور انقلاب از سوی امام خمینی علیه السلام مطرح شد. هرچند امام خمینی علیه السلام در کسوت مرجعیت و بر اساس تفکر نظام سیاسی و عرفانی شیعه قدم در مسیر مبارزه با نظام شاهنشاهی گذاشت، ولی نگرش و افق مبارزاتی او اسیر نگاه‌های ملی‌گرایانه و فرقه‌ای نشد و احیای تمدن، تفکر اصیل و امت اسلامی را در تمام جهان پی گرفت. از این رو امام در آغاز نهضت، توجه مسلمانان را به فلسطین جلب کرد، ادبیاتی بین‌المللی داشت (امیدوار، و یکتا، ۱۳۷۹) و به مسایل فراتر از جهان اسلام نیز توجه داشت. (برجی دیزجی، و دیگران، ۱۳۷۷؛ امیدوار، و یکتا، ۱۳۷۹) این رویکرد امام سبب شد اسلام، قدرتی بین‌المللی شود. (هیکل، ۱۴۰۲) یکی از مهم‌ترین علل این موفقیت امام در این است که ایشان در جایگاه عارفی راستین، فطرت انسان‌ها را مخاطب قرار داد و پیامی الهی به جهانیان صادر کرد. (ر.ک امیدوار، و یکتا، ۱۳۷۹: ۲۱-۶۵) بسیاری از اندیشمندان در تبیین شخصیت بین‌المللی امام خمینی علیه السلام به این مسئله اشاره کرده‌اند. (مرتضایی، ۱۳۷۸)

پیروزی انقلاب صف‌بندی جدیدی بین کشورهای جهان ایجاد کرد (ر.ک گروه نویسندگان، ۱۳۸۳) و ارزش‌های نوینی را به نظام بین‌الملل معرفی نمود و در مواجهه بین‌المللی، اصول دینی بر اصول بین‌المللی مقدم می‌دانست. امام خمینی برخلاف عرف بین‌الملل تسخیر لانه جاسوسی را تأیید نمود و به ارتداد سلمان رشدی فتوا داد. (ر.ک گروه نویسندگان، ۱۳۸۳) ایشان استقرار نظم جدید را ابتدا در داخل کشور و سپس در سطح جهان اسلام می‌خواست. این نظم جهانی اسلام، نظامی جهان‌شمول است که احکام الهی را مبنای برنامه‌های اجتماعی و سیاسی قرار می‌دهد و مشروعیت و قانون نظم جهانی حاکم را به چالش می‌کشد. (ر.ک نبی

لوحی، ۱۳۷۸؛ هوشنگ مهدوی، ۱۳۷۲) در نتیجه منافع و سیطره استکبار بین‌المللی را تهدید می‌کند. امام خمینی علیه السلام در موضع‌گیری‌های بین‌المللی، مانند نامه به گورباچف و حکم ارتداد سلمان رشدی، ماهیت کلانی به نام «امت اسلامی» را در نظر داشت و به نگاه ملی یا شیعی محدود نمی‌شد. (ر.ک گروه نویسندگان، ۱۳۸۳)

۲/۱. انقلاب اسلامی و بیداری اسلامی

تأثیر انقلاب اسلامی در تحقق امت اسلامی از جهات مختلفی چون نظریه وحدت اسلامی بررسی شده، (ر.ک مشکانی سبزواری، ۱۳۹۲) ولی بیداری اسلامی نیز ظرفیت مهمی برای انقلاب اسلامی در این مسیر است.

یکی از سطوح تحلیل بیداری اسلامی، احیای تمدن اسلامی است. چشم‌انداز بیداری اسلامی را تمدن اسلامی می‌دانند؛ (ر.ک نجفی، ۱۳۹۰) به عبارت دیگر غرب که تمدنی در برابر اسلام است، قدرت تمدنی خود را با استعمار جهان اسلام به رخ کشید. بیداری اسلامی حساسیت و مقاومتی در برابر آن بود. بنابراین برای رسیدن به این مرحله، باید مراحل قبل را به قدرت و دقت انجام دهد. این مراحل را می‌توان به ترتیب چنین ذکر کرد: پس از آنکه بیداری اسلامی «خدامحوری» را در مقابل «انسان‌محوری» نظام سکولار غرب مطرح کرد، در صحنه سیاسی و اجتماعی نیز با ارایه نظریاتی مانند ولایت فقیه و مردم‌سالاری دینی، نظام لیبرالیستی را به چالش کشید. حال باید با استقرار تمدن اسلامی، این مبانی را حفظ کند و انسجام بخشد. (ر.ک محمدی ۱۳۹۳)

بیداری اسلامی دارای ابعاد و هویتی ضدغربی است. عملکرد استعماری غرب سبب افول تمدن اسلامی شد و امروز مسلمانان درصدد احیای آن برآمده‌اند. افزون بر این، قرار گرفتن بیداری اسلامی در سمت و سوی احیای تمدن اسلامی، خطری جدی برای تمدن غرب است و با این نگاه، منازعه‌طلبی به حساب می‌آید. (ر.ک محمدی ۱۳۹۴)

یکی از مهم‌ترین پیامدهای بیداری اسلامی، تقویت نظریه امت اسلامی است. بررسی نهضت‌های اسلامی نشان می‌دهد رمز پیروزی بیداری اسلامی وحدت و پرهیز از تفرقه

است. البته در مقابل، با توجه به روند رو به گسترش و ماهیت نهضت‌های اسلامی، می‌توان گفت بیداری اسلامی عاملی برای ایجاد وحدت امت اسلامی است. از این رو، اولین مسئله فکری جنبش‌های اسلامی، اتحاد و انسجام است. (ر.ک رفعت،، و الشویکی ۱۳۸۷) بر این اساس باید هدف نهایی بیداری اسلامی را «امت واحده اسلامی و ایجاد تمدن اسلامی جدید» (بیانات مقام معظم رهبری، ۱۳۹۰/۶/۲۶) بر پایه دین و عقلانیت و علم و اخلاق دانست. (ر.ک معینی‌پور،، لکنزایی ۱۳۹۱)

بررسی مفاهیم استفاده‌شده برای تبیین وحدت اسلامی در قرون اخیر نشان می‌دهد اندیشمندان موج اول بیداری اسلامی (سید جمال‌الدین اسدآبادی، علامه شرف‌الدین، کاشف‌الغطاء، شیخ شلتوت، آیت‌الله بروجردی و...) دیدگاه نظری و مفهومی و اصول و خط سیر ثابتی را دنبال می‌کنند. این اصول ثابت و مشترک در بین اندیشمندان موج دوم (امام خمینی و مقام معظم رهبری) نیز دنبال می‌شود، ولی ابعاد بسیار گسترده‌تری یافته است.

بیداری اسلامی و تحقق امت اسلامی با هم تعاملات راهبردی دارند و هریک لازم و ملزوم یکدیگر بوده، از مؤلفه‌های اساسی تحقق هم محسوب می‌شوند. توضیح، اینکه یکی از مصادیق اساسی بیداری اسلامی توجه به آرمان وحدت مسلمانان و ایجاد امت اسلامی است؛ همچنان که یکی از راهکارهای اسلامی و زمینه‌ساز وحدت مسلمانان و شکل‌گیری امت اسلامی، آگاهی‌بخشی و بیدارسازی مسلمانان نسبت به آرمان‌ها، اهداف و وظایف اسلامی است. (ر.ک اخوان‌کاظمی ۱۳۹۲)

در مورد هویت‌شناسی بیداری اسلامی، تحلیل‌های مختلفی بیان شده است. هرچند گروهی آن را در بستر تحولات و مبارزات سیاسی اجتماعی و با رویکردی سکولار تحلیل کرده‌اند، ولی بررسی همه‌جانبه این نهضت‌ها نشان می‌دهد که آنها در راستای هویت‌طلبی دینی انجام شده‌اند. (ر.ک محمدی ۱۳۹۳؛ محمدی ۱۳۹۵)

۲. تأثیر انقلاب اسلامی بر امت اسلامی

مراحل انقلاب اسلامی را با چند نگاه طبقه‌بندی کرده‌اند.

فرایند پنج مرحله‌ای: ایجاد انقلاب اسلامی، ایجاد نظام اسلامی، ایجاد دولت اسلامی، ایجاد کشور اسلامی، ایجاد دنیای اسلام (امت اسلامی)؛

فرایند چهار مرحله‌ای: ایجاد انقلاب سیاسی، ایجاد انقلاب فرهنگی، ایجاد انقلاب اقتصادی، ایجاد امت اسلامی؛

فرایند سه مرحله‌ای: ایجاد انقلاب اسلامی، استقرار انقلاب اسلامی، توسعه انقلاب اسلامی (ایجاد امت اسلامی).

در همه این مراحل، امت اسلامی در مرحله نهایی فرایند انقلاب اسلامی قرار دارد. طبیعی است که مراحل پایانی از اهمیت بیشتری برخوردار است؛ زیرا از یک سو موفقیت مراحل قبل را نشان می‌دهد و از سوی دیگر، مراحل قبل مبانی و مؤلفه‌های این مرحله است. امت اسلامی، انقلاب اسلامی را با جغرافیا و مسایل گسترده‌تر و پیچیده‌تری مواجه می‌کند و پیروزی در این مرحله نیازمند توان مضاعفی است. بر این اساس ایجاد وحدت و هم‌گرایی بین کشورهای اسلامی در راستای ایجاد امت اسلامی، از اهداف استراتژیک انقلاب اسلامی است، نه اهداف تاکتیکی. (ر.ک مشکانی سبزواری، ۱۳۹۲)

با اینکه پایگاه اصلی انقلاب اسلامی ایران را مذهب تشیع شکل می‌دهد، ولی فارغ از ملیت و مرز جغرافیایی، در جریان جهانی فراگیر می‌کوشد توانایی اسلام را در مبارزات سیاسی و اجتماعی نشان دهد. (ر.ک الغنوشی، ۱۳۷۲) انقلاب اسلامی هم مبارزان سیاسی - اجتماعی غیر دینی را به مددگیری از دین فراخواند و هم جریان‌های اسلام‌گرا را به عمل‌گرایی بیشتر تشویق کرد. (حشمت‌زاده ۱۳۸۷)

انقلاب اسلامی ایران که در چارچوب اسلام سیاسی شکل گرفت، هرچند ابتدا مورد مخالفت دولت‌های مستبد، سکولار و وابسته به غرب حتی در کشورهای اسلامی بود، ولی ملت‌ها به‌ویژه ملل مسلمان، با توجه به ماهیت مردمی انقلاب ایران، از آنان استقبال کردند، به‌خصوص که در عرصه بین‌الملل نیز پیروزی و استقرار انقلاب اسلامی، به چالش کشیدن غرب‌گرایی مسلط بر نظام بین‌الملل بود. (ر.ک منوچهر محمدی ۱۳۸۶)

رهبر معظم انقلاب تأثیر انقلاب اسلامی ایران بر امت اسلامی را چنین بیان می‌کنند:

امروز شما چه بخواهید، چه نخواهید، چه خودتان بدانید، چه ندانید، چه تصدیق بکنید یا نکنید، برای بسیاری از ملت‌ها الگو و اسوه شده‌اید. این بیداری اسلامی که مشاهده می‌کنید، چه بگوییم و چه نگوییم، چه به رو بیاوریم، چه نیاوریم، چه دیگران به رو بیاورند، چه نیاورند، اثرگرفته از حرکت عظیم ملت ایران است. (بیانات در تاریخ ۱۳۹۰/۵/۲۴)

رایین رایت با به‌کاربردن تعبیر «جنگ مقدس» از تحولات پس از انقلاب اسلامی به این نتیجه می‌رسد که با وقوع انقلاب اسلامی و تأسیس حکومت اسلامی در ایران، «تنوری دومینو» تحقق پیدا کرده است. بر اساس این تنوری، وقتی اسلام مبارز پایگاهی بیابد، کشورها یکی پس از دیگری سقوط خواهند کرد. (ر.ک رایت، ۱۳۷۲) انقلاب اسلامی در ایران به دلیل جذابیت شعارها، اهداف، روش‌ها، محتوا، نتایج و سابقه مشترک دینی و تاریخی و وضعیت منطقه و بین‌المللی، پدیده‌ای تأثیرگذار در جهان اسلام بود. (اسپوزیتو، ۱۳۸۲)

این مایه‌های اثربخش به طور طبیعی و یا ارادی و برنامه‌ریزی شده و با کنترل‌هایی چون ارگان‌های انقلابی، سازمان‌های اسمی دولتی و اداری، ارتباط علمی و فرهنگی، و مبادلات تجاری و اقتصادی، در کشورهای مسلمان بازتاب یافته و دولت‌ها، جنبش‌ها و سازمان‌های دینی آن جوامع را با درجات مختلف متأثر نموده است. (محمدی، ۱۳۸۶) تأثیر انقلاب اسلامی بر کشورهای شیعی بیشتر بوده و بر جنبش‌های شیعی در کشورهای سنی‌نشین و حتی وهابی‌مسلمک نیز قابل توجه است. (ر.ک ابراهیم، ۱۳۸۷) این مسئله فقط به دلیل نفوذ و پذیرش افکار و اندیشه‌های بنیادین اسلامی نیست، بلکه به سازوکار و نظامی مربوط است که شیعیان در طول تاریخ توانسته بودند مستقل از ساختار سیاسی و حکومتی ایجاد کنند. برخی از این سازوکارها عبارتند از:

۱. **ویژگی‌های حاکم:** شیعیان برخلاف اهل سنت، علاوه بر مسلمان قادر (قاهر) بودن حاکم، عدالت را نیز برای اطاعت از حاکم اسلامی شرط می‌دانند. با این نظریه فقهی، قیام علیه حاکمان مسلمان کشورهای اسلامی که فاسد و مستبد نیز باشند، تجویز نمی‌شود.
۲. **اجتهاد:** اجتهاد در تشیع سبب تقویت ارتباط مردم با عالمان در مسایل جاری سیاسی و اجتماعی می‌شود که زمینه حضور در قیام مقابل حکام جور را فراهم می‌کند.

۳. استقلال علما: حوزه‌های علمیه و علمای شیعه برخلاف اهل سنت، از نظر سیاسی و اقتصادی وابستگی به دولت ندارند، بلکه با پایگاه مردمی خود در مقابل نظام‌های سیاسی فاسد واکنش نشان می‌دهند.

با این همه نباید پنداشت انقلاب اسلامی ایران بر مسلمانان اهل سنت اثر نگذاشته، بلکه ایشان به دلیل نداشتن این سازوکارها، نتوانسته‌اند شیوه‌ای انقلابی در پیش بگیرند. آثار انقلاب اسلامی بر اهل سنت را می‌توان در موارد زیر مشاهده کرد: تقویت روحیه ضد استکباری و ضد سلطه بیگانه، ایجاد احساس غرور، گسترش نهضت‌های آزادی‌بخش اسلامی، مشارکت بین‌المللی، افزایش رفتار مذهبی و حساسیت دینی. (ر.ک محمدی ۱۳۸۶)

بیشتر اندیشمندان غربی، بیداری اسلامی را پدیده‌ای عمدتاً شیعی و ایرانی قلمداد می‌کردند. هجوم اسرائیل به لبنان در سال ۱۹۸۲ و انقلابی شدن شیعیان این کشور و پیدایش گروه‌هایی مانند حزب الله، بیش از پیش سبب تقویت این نظر شد. بر اساس این مکتب فکری، ویژگی‌های خاص مذهب شیعه، همراه با ساختار روحانی شیعه، شیعیان را برای پذیرش گرایش‌های تقابل‌جویانه اسلامی آماده‌تر کرد. به هر حال، این دیدگاه با واقعیت‌های جهان عرب و جهان اسلام ارتباطی ندارد. برای نمونه در آغاز دهه ۱۹۸۰ نیرومندترین جنبش‌های اسلامی در سوریه و مصر، سنی بودند. اکنون در ترکیه، گرایش‌های اصول‌گرا مانند نقشبندیه، در میان فرقه‌های اهل سنت بیشتر است. اواخر این دهه نیز رشد قدرت جنبش‌های اسلامی در کشورهایی مانند الجزایر، تونس، مصر و اردن بی‌اعتباری این نظریه را به اثبات رساند. (هانتز: ۱۳۸۳)

۳. عرصه‌های تأثیر انقلاب اسلامی بر امت اسلامی

انقلاب اسلامی از جهات مختلفی بر امت اسلامی تأثیر گذاشت که بیداری اسلامی بستر مناسبی برای سنجش این اثرگذاری است. این تأثیر در سه حیطة دانش (اندیشه و معرفت)، گرایش (احساس و روحیه) و کنش (رفتار و عملکرد) قابل بررسی است.

بیداری اسلامی پدیده‌ای منحصر به فرد و از نتایج بارز انقلاب اسلامی ایران است که به دلیل قوت ابعاد عملیاتی، در قیاس با جریان احیای اسلام، کامل‌تر و مؤثرتر ارزیابی می‌شود؛ به عبارت دیگر جریان احیای اسلام سیاسی در عصر حاضر متأثر از امواج معرفتی قوی و بانفوذ انقلاب اسلامی، نمود عملی یافته است. (افتخاری، ۱۳۹۱) به همین دلیل، در جریان بیداری اسلامی، انقلاب اسلامی از جایگاه برجسته‌ای برخوردار است؛ زیرا پیام انقلاب، احیای هویت اسلامی بود. از این رو، بیداری اسلامی در کشورهای اسلامی و بیداری روح معنویت در سرتاسر جهان، مرهون انقلاب اسلامی است.

احیای هویتی که در انقلاب اسلامی اتفاق افتاد، کانون تحول در شخصیت، روح و وجود مسلمانان شد و کشورهای اسلامی را به واکنش در برابر ظلم مستکبران جهانی واداشت و چون هویت، دستمایه اصلی فرهنگ اصیل است، تأثیر بزرگ انقلاب اسلامی بر جریان بیداری اسلامی، ایجاد فرهنگ بود که سبب شد این جریان در جهان اسلام ماندگار شود. اندیشه‌های ناب امام خمینی علیه السلام نقش مهمی در زمینه‌سازی این بیداری داشت. (شقایق، ۱۳۸۴؛ الترابی، ۱۳۹۰؛ الغنوشی، ۱۳۹۰؛ صدیقی ۱۳۷۵) مؤلفه‌های بیداری اسلامی در اندیشه امام خمینی به مؤلفه‌های فلسفه سیاسی امام خمینی (مشروعیت، حکومت، قانون و...) و بنیادهای نظری ایشان (هستی‌شناسی، انسان‌شناسی و معرفت‌شناسی) بازمی‌گردد. همچنین نگاه توحیدی به جهان و نیز نوع نگاه امام به انسان، باعث شده تا مؤلفه‌های فلسفه سیاسی در نظر ایشان، الهی باشد. افزون بر این، فلسفه سیاسی - الهی نیز بازتاب خودش را در رویکرد امام خمینی به تبیین و توصیف حکومت‌ها و جوامع اسلامی نشان داده و باعث شده تا جوامع اسلامی را جوامعی استبدادزده و استعمارزده توصیف کنند و راه‌هایی از بی‌عدالتی، استعمار و دیکتاتوری‌های وابسته را بازگشت به اسلام بدانند. (گروه نویسندگان، ۱۳۹۱)

جنبش‌های اسلامی تا پیش از انقلاب اسلامی ایران با دو معضل اساسی روبه‌رو بودند؛ درک ناقص رهبران نهضت از تعالیم دینی و واکنش تند و منفی در برابر پدیده‌های فرهنگی غرب. امام خمینی علیه السلام در رهبری انقلاب اسلامی ایران با تفسیر جامع و همه‌جانبه تعالیم

دینی تلاش کرد بنیان فکری و ایدئولوژیکی جنبش‌های اسلامی را غنا بخشد. همچنین ایشان میان جنبه‌های مثبت و منفی تمدن غرب تفکیک ایجاد نمودند تا موضع جریان‌های اسلام‌گرا در مقابل غرب را از حالت انفعال خارج کنند. (ر.ک سجادی، ۱۳۷۸)

مهم‌ترین اتفاق تاریخی تأثیرگذار در دنیای معاصر، وقوع رنسانس در قرن پانزده و شانزده میلادی بود که جوهر اصلی آن انسان‌محوری و جداکردن دین از عرصه‌های عمومی زندگی انسان بود. رنسانس در غرب پیشرفت و توسعه صنعتی را با انزوای تفکر دینی همراه کرد. با این تجربه، در تجویز نسخه درمان کشورهای عقب‌مانده نیز فرهنگ و اصول دینی را هدف قرار داد. این روند در استعمار کشورهای اسلامی خود را نشان داد، ولی به گفته آنتونی گیونز، جامعه‌شناسی انگلیسی: «شاهد تحقق عکس این قضیه هستیم؛ یعنی فرایند عمومی جهان، روند معکوسی را آغاز [کرده] و به سمت دینی شدن پیش می‌رود». (گیدنز، ۱۳۷۲)

اندیشه سیاسی شیوع با تکیه بر عنصر کلیدی امامت و رهبری و پس از غلبه جریان اجتهاد و عقل‌گرایی بر جریان اخباری‌گری، (ر.ک مطهری ۱۳۸۱) به کانون مبارزه و ایستادگی در مقابل غرب تبدیل شد. همچنین به مدد عقلانیت ذاتی خود، بالقوه توان پاسخگویی به تحولات و مفاهیم وارداتی را نیز داشت. (ر.ک گروه نویسندگان، ۱۳۹۱) به این ترتیب انقلاب اسلامی ایران شاخص و سمبل بازگشت به معنویت شد و دولتی دینی و فقهی را در عصر عرفی شدن جهان پایه‌ریزی کرد. (ر.ک حجاریان، ۱۳۷۵)

ویلیام بیان معتقد است امام خمینی رحمته‌الله‌علیه در اوج ناباوری مذهبی تحلیل‌گران بین‌المللی که غرب آنها را کهنه و قرون وسطایی می‌دانست، جهان را تکان داد. (ر.ک حاجتی ۱۳۸۱)

مشیل فوکو بر این باور است که ایرانیان در جست‌وجوی چیزی رفتند که غربی‌ها آن را پس از رنسانس و بحران بزرگ مسیحیت از دست داد و آن «معنویت سیاسی» است. (فوکو، ۱۳۷۷)

غربیان تصور نمی‌کردند از نهاد علمی سنتی حوزه که به گمان آنها یکی از نمادهای جمود است، مردی برخیزد که انقلابی بزرگ را رهبری کند، دولتی هماهنگ با زمانه تأسیس کند و نه تنها غرب را محکوم کند، بلکه از موضع کسی سخن بگوید که رسالتی جهانی به

ارمغان آورده است. از این رو، باید گفت انقلاب ایران روش‌های سیاسی را دگرگون ساخت و ویژگی‌های فرهنگی دوران مدرن را تغییر داد. (بزی)

مشیل فوکو بر این باور است که از قرن هیجدهم به بعد، هر تحول اجتماعی، بسط مدرنی‌ته بوده، ولی انقلاب ایران تنها حرکت اجتماعی است که در برابر مدرنی‌ته قرار دارد. (ر.ک حاجتی ۱۳۸۱)

۲/۳. تقویت خودباوری

یکی از دلایل افول امت اسلامی، انزوایی بود که مانع از پویایی امت اسلامی می‌شد. موفقیت اسلام‌گرایان ایران در سرنگون کردن رژیم شاه این باور را تقویت کرد که بازگشت به اسلام، مسمانان را قادر خواهد ساخت وضعیت داخلی و خارجی خود را دگرگون سازند و طرح دیرینه و تثبیت‌شده مبتنی بر ظلم و فشار داخلی و استیلائی خارجی را تغییر دهند. (هاتر ۱۳۸۰) نخستین پیامد پیروزی انقلاب اسلامی، خودباوری ناشی از شکل‌گیری نظام جمهوری اسلامی و تداوم اقتدار آن در مواجهه با بحران‌ها و توطئه‌های گوناگون و به‌ویژه در تقابل با دنیای غرب بود که روز به روز بر امید و اعتماد مسلمانان جهان افزود و آنها را به بازگشت عصر طلایی اسلام امیدوارتر کرد تا همه پیشرفت‌ها و موفقیت‌ها را در پیروی از غرب ندانند و آینده محتوم جهان را در غربی شدن نبینند. (محمدی، ۱۳۸۶) انقلاب اسلامی خط بطانی بر نظریاتی مثل پایان تاریخ فوکویاما (ر.ک رضوی، ۱۳۸۱؛ فوکویاما، ۱۳۷۲) بود (ر.ک مددپور، ۱۳۸۱) که پس از جنگ سرد و فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی و نظام دوقطبی، لیبرال دموکراسی را سرنوشت نهایی بشر می‌داند و تأکید می‌کند با سیطره اقتصادی، فرهنگی و سیاسی لیبرالیسم بر جهان کنونی، پایان تمامی ایدئولوژی‌ها رقم خورده است. بسیاری از جوانان و مبارزان مسلمان که ایدئولوژی مبارزه و انقلاب را در نظام مارکسیستی جستجو می‌کردند، با پیروزی انقلاب اسلامی و فروپاشی نظام جماهیر شوروی این ایده را شکست خورده دیدند. (گروه نویسندگان، ۱۳۹۱) مقام معظم رهبری در این باره فرمودند:

... در کشورهای اسلامی، جوان‌های زیاد و مردمان با اخلاص زیادی بودند که امید خودشان را به نظام مارکسیستی بسته بودند.... بعد که مارکسیسم شکست خورد، اینها دیدند نه،

فایده‌ای ندارد، لذا به سمت اسلام آمدند. (پیام اولین سالگرد ارتحال امام خمینی) با پیروزی انقلاب اسلامی ایران، از پایان دهه ۱۹۷۰ رستاخیز اسلامی در خاورمیانه از جمله فلسطین به‌ویژه در ساحل غربی رود اردن و نوار غزه آغاز شد. این حرکت بی‌ارتباط با ناامیدی از مفاهیم سکولار غرب، شعارهای چپ و سرو صدای ملی‌گرایی عربی نیز نبود. از این رو، مردم فلسطین که تجربه موفق جنبش اسلامی در ایران را می‌دیدند، با ناامیدی از سازمان‌های غیر اسلامی و با روحیه‌ای جدید به اسلام نگر بستند و حرکت اسلامی پایگاه جدی‌تر و حضور مؤثرتری یافت. (کریمی، ۱۳۷۹)

انقلاب اسلامی ایران به ملت‌های مسلمان روحیه داد و آنها را متوجه این نکته کرد که در قدرت و مشروعیت سیاسی نقش دارند و می‌توانند با بهره‌مندی از این حقوق و مزایا، مطالبات بیشتری از دولت‌های خود داشته باشند. (رایت، ۱۳۷۲) در مقابل، دولت‌های اسلامی نیز احساس کردند برای بقا و دوام نیازمند مشروعیت دینی و مردمی‌اند و تلاش کردند پشتیبانی نیروهای اسلام‌گرا را جلب کنند. این سیاست به گسترش جنبش‌های اسلام‌گرا کمک کرد. (هاتر، ۱۳۸۰)

۳/۳. عمل و کاربست نظام سیاسی

قبل از انقلاب ایران، در جهان اسلام، مسیحیت و یهود نهضت‌هایی برای بازگرداندن دین به صحنه اجتماع و اداره حکومت انجام شده بود، ولی هیچ یک موفق نشده بود آرمان خویش را عملیاتی یا صادر کند. نیم قرن پیش از انقلاب اسلامی ایران، سید جمال‌الدین اسدآبادی و جنبش‌های سلفی در جهان اسلام تشکیل حکومت اسلامی را مد نظر داشتند و بر این اساس، دولت‌های دینی در عربستان سعودی و پاکستان تشکیل شد، ولی نتوانستند جاذبه‌ای برای سایر ملل و گروه‌های آزادی‌خواه برای الگوبرداری ایجاد کنند. حکومت یهودی اسرائیل نیز که بر خلاف برخی کشورهای اسلامی منطقه (مانند عربستان سعودی) عنوانی برگرفته از دین را برای کشور خود برگزید (و نه عنوانی فرقه‌ای)، نتوانست اندیشه حکومت دینی را اجرا کند.

تقریباً از دهه ۷۰ میلادی علمای مسیحی نظریه بازبینی در وضعیت سکولار اداره

اجتماع را مطرح کردند، ولی محور این دعوت، بازگشت به اخلاق بود. این موضوع نیز ممکن است به دلیل محدود شدن مسیحیت به گزاره‌های اخلاقی باشد. یکی از نهضت‌های جدید مسیحیت برای اداره دینی اجتماع، به قدرت گرفتن سیاسی و اجتماعی راست مسیحی (آونجلیکا) در آمریکا بازمی‌گردد. این گروه، خواهان پیاده شدن آرمان‌های مسیح در جامعه و منتظر ظهور وی‌اند. آنها ابتدا در سیاست‌گذاری اجتماعی و حقوقی مشارکت جدی داشتند، ولی به تدریج در حوزه مسایل خارجی نیز وارد شدند که پس از واقعه یازده سپتامبر به اوج خود رسید. (Croft، ۲۰۰۷)

وقوع انقلاب اسلامی نه فقط مسلمانان، بلکه مسیحیان و پیروان دیگر ادیان را نیز امیدوار کرد که امکان ساختن نظام سیاسی دینی وجود دارد. به همین دلیل جنبش‌ها و نوشته‌های اصطلاح‌طلبانه یا مبارزه‌جویانه با محوریت باورهای دینی افزایش یافته است. (ر. ک حاجتی ۱۳۸۱؛ Alan، Christian، ۲۰۰۴) این موضوع را می‌توان در نگاه ویژه انقلاب اسلامی و امام خمینی (ره) به دین دانست. انقلاب اسلامی ایران نگاهی سابژکتیو به دین داشت نه ابژکتیو. در رویکرد ابژکتیو دین، موضوع بررسی است و پژوهشگر با استفاده از مبانی و رویکردهای سکولار و درون‌پارادایم مدرن، درباره دین مانند سایر پدیده‌های اجتماعی نظریه‌پردازی می‌کند. در این رویکرد انسان، جهان و خدا موضوعات قراردادی و برداشت‌هایی دنیوی‌اند. این به معنای تفاوت نگذاشتن میان پدیده‌ها و بی‌توجهی به ماهیت، فرایند و ساختار درونی آنها نیست. این رویکرد گاهی دین را جنبش یا دولت دینی می‌داند و گاهی نگاهی تحلیلی، تاریخی و جامعه‌شناختی به دین دارد و یا مفاهیم دینی را بررسی می‌کند. در همه این موارد دین موضوع بررسی است، ولی مبانی و روش بررسی، سکولار و مدرن است و دین در جایگاه واقعی اجتماعی مانند سایر پدیده‌های اجتماعی بررسی می‌شود، البته با اقتضانات و ویژگی‌های خود.

در رویکرد سابژکتیو، دین دیگر موضوع بررسی نیست، بلکه خود در جایگاه نظریه‌پردازی و تحلیل و فاعل شناسا قرار می‌گیرد. در این رویکرد مبانی هستی‌شناسی و معرفت‌شناسی تغییر می‌کند و نظریه‌ای نوین تولید می‌شود که از مبنا با رویکرد سکولار و

مدرن متمایز است. این رویکرد بر آن است که با پذیرش برخی مبانی هستی‌شناسانه، ارزش‌شناسانه و معرفت‌شناسانه عصر تجدد که محور تولید علوم اجتماعی جدید بوده‌اند، با اکتشاف مبانی دینی معادل و تأسیس علوم اجتماعی دینی، می‌توان به نظریه‌پردازی دینی درباره امور جهانی پرداخت؛ (ر.ک مشیرزاده، ابراهیمی، ۱۳۸۹) به عبارت دیگر، این رویکرد بر فهم اجتماعی جدید از دین و به‌کارگیری مفاهیم دینی در جایگاه نیروهای اجتماعی تأکید دارد و معتقد است با علوم اجتماعی کنونی نمی‌توان فهمی از دین ارائه داد که معنایی جدید تولید کند. بنابراین باید از مرزهای دانش کنونی عبور کرد. (Kratochwill، ۲۰۰۵)

انقلاب اسلامی با مطرح کردن انقلاب سیاسی سبب شد مسلمانان بپذیرند که اسلام برای اصلاح سیاسی و اجتماعی برنامه دارد و این‌گونه بر افکار و جهان‌بینی مسلمانان تأثیر گذاشت (ر.ک کپل، ۱۳۸۲؛ اسپوزیتو، ۱۳۸۶) و به دنبال آن، رهبری و روش متفاوتی را برای مبارزه ارائه کرد. (ر.ک صدیقی، ۱۳۷۹) انقلاب اسلامی ایران علاوه بر اینکه الگویی عملی برای مبارزه و جهاد در جهان اسلام است، (کدیور، ۱۳۷۲) چون پیروزی انقلاب و استقرار نظام و حکومت اسلامی را نیز تجربه کرده، الگوی عملی مناسبی برای مراحل بعدی نهضت محسوب می‌شود. الگو بودن و الهام‌بخشی جمهوری اسلامی ایران برای بیداری اسلامی به دو عامل مهم بازمی‌گردد: نخست، الگوی نظری مردم‌سالاری دینی در قالب قانون اساسی و ساخت سیاسی جمهوری اسلامی ایران و دیگر، تداوم و تکامل این نظریه و نظام سیاسی با وجود مخالفت‌ها و معارضت‌های همه‌جانبه. افزون بر این، دست یافتن به پیشرفت‌های فراوان پس از پیروزی انقلاب اسلامی، از عوامل مؤثر در شکل‌دهی ذهنیت مثبت جهان اسلام نسبت به ایران اسلامی است. (افتخاری، ۱۳۹۱) انقلاب اسلامی ایران، با تکیه بر مردم‌سالاری دینی، الگویی معتدل و آرمان‌گرا برای حرکت‌های آزادی‌خواهانه ضد استبدادی و ضد استعماری در بیداری اسلامی معرفی کرد. این الگو در مقابل سایر نظریه‌ها که در بسط عالم اسلام کارآمدی نداشتند، خود را نشان می‌دهد؛ نظریه افراطی، خشن و بدون انعطاف (قرائت سلفیت و وهابیت از اسلام)، نظریه سکولار و لائیک (ترکیه؛ الگوی

غرب برای کشورهای اسلامی)، نظریه مداراگرا، خنثی و بی‌تحرک ناسیونالیسم عربی. (ر.ک گروه نویسندگان، ۱۳۹۱)

هر چند متفکران اهل سنت و اعراب مسلمان زودتر با فرهنگ غرب آشنا شدند، ولی رویکرد آنها سلبی بود، نه ایجابی و اثباتی. جریان تجدد فکری اهل سنت نیز اگرچه بر ضرورت اجتهاد تأکید می‌کرد، ویژگی تدافعی داشت. (عنایت، ۱۳۷۶) از این‌رو به بار ایدئولوژیکی غرب توجهی نداشته‌اند. (نجفی، ۱۳۸۷) در مقابل، مکتب تشیع با توجه به مبانی معرفت‌شناسی و دینی، به رویکرد سلبی اکتفا نکرد و در جریانی تکاملی، بر اساس رویکرد ایجابی، به ارایه الگو در برابر غرب رسیده است. (رهدار، ۱۳۹۰؛ یوسفی، ۱۳۹۱) امام خمینی (ره) نیز با طرح نظریه ولایت فقیه، جنبه‌های عملی بیداری اسلامی را پوشش داد و مدل سیاسی نوینی را از فقه استخراج کرد تا دین مبنای اداره جامعه شود. (میرموسوی، ۱۳۸۴) بر این اساس اسلام سیاسی ایران، الگویی موفق و قابل اقتباس برای سایر کشورهای اسلامی و نهضت‌های اسلامی است تا پس از پیروزی با خلأ فکری و جهان‌بینی مواجه نشوند. در مقابل این الگو، ترکیه با شاخص‌هایی مانند نزدیکی به غرب و جدایی دین از سیاست، یا عربستان با شاخص‌هایی مانند مناسک‌گرایی سلفی قرار می‌گیرد. (ر.ک بنایی بابازاده، ۱۳۹۱؛ برزگر، ۱۳۹۰، زارعی ۱۳۹۰)

نتیجه‌گیری

انقلاب اسلامی ایران زمانی ظهور کرد که دین از صحنه سیاست و اجتماع رانده شده بود، اثری از امت اسلامی در صحنه بین‌الملل نبود و قدرت‌های استعماری در جهان اسلام حضوری مستکبرانه داشتند. در این وضعیت، انقلاب اسلامی با شعار دین و برای اعتلای هویت امت اسلامی با استکبار، استعمار و استبداد مبارزه کرد و الگویی عملی از مبارزه و احیای عزت اسلامی را به مسلمانان نشان داد تا مبانی معرفتی خود را در قیام و مبارزه تغییر دهند و با روحیه‌ای مضاعف، در ایجاد نظام سیاسی اسلام بکوشند. به این ترتیب انقلاب اسلامی بر ملی‌گرایی و غرب‌گرایی خط بطلان کشید.

نقطه اتصال انقلاب اسلامی و امت اسلامی، برداشتن مرزهای جغرافیایی و نژادی است؛ بدین معنا که انقلاب اسلامی با وجود اینکه از نظر ملیت (فارس) و مذهب (شیعه) در اقلیت جهان اسلام (عرب و اهل سنت) قرار داشت، ولی جهان‌بینی خود را به مرزها و تشخص‌های قومی، ملی، جغرافیایی و مذهبی محدود نکرد و اعتلای تمدن اسلامی را در مقابل کفر و کافران در سرلوحه کار خود قرار داد. به این ترتیب قوت امت اسلامی از اهداف و برنامه‌های انقلاب شد.

امروزه بیداری اسلامی با چنین هدف و برنامه‌ای مسیر مبارزه را با الگوگیری از انقلاب اسلامی ایران در دستور کار قرار داده و می‌کوشد هویت‌طلبی اسلامی را با عزت‌بخشی به امت اسلامی پاسخ دهد. با این نگاه، می‌توان گفت تأثیرگذاری انقلاب اسلامی بر تحقق امت اسلامی از راه بیداری اسلامی است.

منابع

۱. الترابی، حسن، بیداری اسلامی معاصر، ترجمه سیدهادی خسروشاهی، تهران، مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی، ۱۳۹۰ش.
۲. الترابی، حسن، انقلاب اسلامی ایران، جنبش اسلامی سودان و تروریسم، ترجمه سیدهادی خسروشاهی، تهران، مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی، ۱۳۹۰ش.
۳. ابراهیم، فواد، شیعیان در جهان عرب مدرن (عربستان سعودی)، ترجمه رضا سیمبر، تهران، دانشگاه امام صادق علیه السلام، ۱۳۸۷ش.
۴. اخوان کاظمی، بهرام، بیداری اسلامی و راهبرد شکل‌گیری امت اسلامی، مجله مطالعات انقلاب اسلامی، شماره ۳۳، تابستان ۱۳۹۲ش.
۵. اسپوزیتو، جان ال، انقلاب اسلامی و بازتاب جهانی آن، ترجمه محسن مدیرشانه‌چی، تهران، مرکز بازشناسی اسلام و ایران، ۱۳۸۲ش.
۶. افتخاری، اصغر، بیداری اسلامی در نظر و عمل، تهران، دانشگاه امام صادق علیه السلام، ۱۳۹۱ش.
۷. الغنوشی، راشد، انقلاب اسلامی ایران و امام خمینی، ترجمه و توضیحات سیدهادی خسروشاهی، تهران، مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی، ۱۳۹۰ش.
۸. الغنوشی، راشد، حرکت امام خمینی و تجدید حیات اسلامی، ترجمه هادی خسروشاهی، تهران، اطلاعات، ۱۳۷۲ش.
۹. امیدوار، احمد و یکتا، حسین، حضرت امام خمینی و انقلاب اسلامی؛ روایتی جهانی تهران، انتشارات سازمان عقیدتی سیاسی ناجا، ۱۳۷۹ش.
۱۰. برجی دیزجی، علی و دیگران، روزها و رویدادها، تهران، انتشارات زهد، ۱۳۷۷ش.
۱۱. برزگر، کیهان، آمریکا و بهار عرب، مجله دیپلماسی ایرانی، تهران، ۱۳۹۰.
۱۲. بزّی، عماد، امام خمینی در پژوهش‌های غربی، ترجمه مهدی اسدی، فصلنامه حضور، ش ۱۸.
۱۳. بنایی بابازاده، امین، بیداری اسلامی و تأثیر آن بر معادلات منطقه‌ای و بین‌المللی، تهران، نهضت نرم‌افزاری ۱۳۹۱ش.
۱۴. حاجتی، میراحمدرضا، عصر امام خمینی، قم، بوستان کتاب، ۱۳۸۱ش.
۱۵. حجاریان، سعید، تأثیر انقلاب اسلامی ایران بر نظریات علوم اجتماعی، فصلنامه حضور، شماره ۱۸، زمستان ۱۳۷۵ش.
۱۶. حشمت‌زاده، محمداقبر، تأثیر انقلاب اسلامی ایران بر کشورهای اسلامی، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۸۷ش.
۱۷. رایت، رابین، شیعیان مبارزان راه خدا، ترجمه علی اندیشه، تهران، نشر قومس، ۱۳۷۲ش.
۱۸. رضوی، مسعود، پایان تاریخ: سقوط غرب و آغاز عصر سوم، تهران، شفیعی، ۱۳۸۱ش.
۱۹. رفعت، سیداحمد و الشوبکی، عمرو، آینده جنبش‌های اسلامی پس از ۱۱ سپتامبر، ترجمه میثم شیروانی، تهران، دانشگاه امام صادق علیه السلام، ۱۳۸۷ش.
۲۰. رهدار، احمد، غرب شناسی علمای شیعه در تجربه ایران معاصر، قم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۰ش.
۲۱. زارعی، علی، بیداری اسلامی و استراتژی غرب، مجله مطالعات منطقه‌ای خاورمیانه، تهران، ۱۳۹۰ش.
۲۲. سجادی، عبدالقیوم، امام خمینی و جنبش‌های اسلامی معاصر، مجله علوم سیاسی، شماره ۵، ۱۳۷۸.
۲۳. صدیقی، کلیم، نهضت‌های اسلامی و انقلاب اسلامی ایران، ترجمه هادی خسروشاهی، تهران، انتشارات اطلاعات، ۱۳۷۹ش.

۲۴. عنایت، حمید، سیری در اندیشه سیاسی عرب، تهران، امیرکبیر، ۱۳۷۶ش.
۲۵. غفاری، مصطفی، بیداری اسلامی: تحلیل موج نوین بیداری در اندیشه آیت‌الله خامنه‌ای، تهران، دانشگاه امام صادق علیه‌السلام، تهران، بی‌تا.
۲۶. شقاقی، فتحی، امام خمینی، تنها گزینه، ترجمه هادی خسروشاهی، تهران، اطلاعات، ۱۳۸۴ش.
۲۷. فوکو، میشل، ایرانیان چه رؤیایی در سر دارند؟، ترجمه حسین معصومی همدانی، تهران، هرمس، ۱۳۷۷ش.
۲۸. فوکویاما، فرانسیس، نهاية التاريخ و خاتمة البشر، ترجمه حسین احمد امین، قاهره، مركز الاعوام للترجمة والنشر، ۱۹۹۳م.
۲۹. کپل، ژیل، پیامبر و فرعون، ترجمه حمید احمدی، تهران، انتشارات کیهان، ۱۳۸۲ش.
۳۰. کدیور، جمیله، رویارویی انقلاب اسلامی ایران و آمریکا، تهران، انتشارات اطلاعات، ۱۳۷۲ش.
۳۱. کریمی، محمد، پشت نقاب صلح، تهران، کیهان، تهران، ۱۳۷۹ش.
۳۲. گروه نویسندگان، ایدئولوژی، رهبری و فرایند انقلاب اسلامی (مجموعه مقالات کنگره بین‌المللی تبیین انقلاب اسلامی)، تهران، موسسه چاپ و نشر عروج، ۱۳۸۳ش.
۳۳. گروه نویسندگان، کتاب مقالات برگزیده همایش نظریه بیداری اسلامی در اندیشه سیاسی حضرت آیت‌الله العظمی امام خمینی و حضرت آیت‌الله العظمی خامنه‌ای، تهران، نهضت نرم‌افزاری، ۱۳۹۱ش.
۳۴. گیدنز، آنتونی، جامعه‌شناسی، ترجمه منوچهر صبوری، تهران، نشر نی، ۱۳۷۳ش.
۳۵. محمدی، محسن و توکلی، یعقوب، رویارویی اسلام و غرب در بستر بیداری اسلامی، پژوهش‌های منطقه‌ای، شماره ۱۰، زمستان ۱۳۹۴.
۳۶. محمدی، محسن، بیداری اسلامی و هویت‌طلبی امت اسلامی، مجموعه مقالات همایش بین‌المللی امت اسلامی؛ مبانی و مؤلفه‌ها، قم، مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی، ۱۳۹۳ش.
۳۷. محمدی، محسن، تحلیل بیداری اسلامی در راستای تحقق بخشی سبک زندگی اسلامی، مطالعات منطقه‌ای، شماره ۱۴، زمستان ۱۳۹۵ش.
۳۸. محمدی، محسن، جریان‌شناسی نهضت‌های اسلامی در جهان اسلام (خاور میانه و شمال آفریقا)، پژوهش‌های منطقه‌ای، شماره ۶، زمستان ۱۳۹۳ش.
۳۹. محمدی، منوچهر، بازتاب جهانی انقلاب اسلامی، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۸۶ش.
۴۰. مددپور، محمد، انقلاب اسلامی و نظریه پایان تاریخ، قم، بضعة الرسول، ۱۳۸۱ش.
۴۱. مرتضایی، علی‌اکبر، امام خمینی در حدیث دیگران، تهران، انتشارات پیام آزادی، ۱۳۷۸ش.
۴۲. مسعودی، حیدرعلی، تحول رشته روابط بین‌الملل: از هژمونی آمریکایی تا بسترهای دانش جهانی، بی‌جا، بی‌تا.
۴۳. مشکاتی سبزواری، عباسعلی، جایگاه امت اسلامی در فرایند تکاملی انقلاب اسلامی، مطالعات تقریبی مذاهب اسلامی، سال نهم، شماره ۳۳، پاییز ۱۳۹۲ش.
۴۴. مشیرزاده، حمیرا و ابراهیمی، نبی‌الله، تحول مفاهیم در روابط بین‌الملل، تهران، پژوهشکده مطالعات راهبردی، ۱۳۸۹ش.
۴۵. مطهری، مرتضی، اسلام و مقتضیات زمان، تهران، صدرا، ۱۳۸۱ش.
۴۶. معینی‌پور، مسعود و لکنزایی، رضا، ارکان امت واحده و تمدن اسلامی از منظر امام خمینی و مقام معظم رهبری، فصلنامه مطالعات انقلاب اسلامی، شماره ۲۸، بهار ۱۳۹۱.
۴۷. میرموسوی، سیدعلی، اسلام، سنت، دولت مدرن: نوسازی دولت و تحول در اندیشه سیاسی معاصر شیعه، تهران، نشر نی، ۱۳۸۴ش.
۴۸. نبی‌لوحی، سیدعلی، ایران و آمریکا، تهران، مؤسسه فرهنگی دانش و اندیشه معاصر، ۱۳۷۸ش.

۴۹. نجفی، موسی، انقلاب فرامردن و تمدن اسلامی (موج چهارم بیداری اسلامی)، تهران، موسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، ۱۳۸۷ش.
۵۰. نجفی، موسی، تمدن برتر: نظریه تمدنی بیداری اسلامی و طرح عالم دینی، اصفهان، آرما، ۱۳۹۰ش.
۵۱. هانتز، شیرین، آینده اسلام و غرب: برخورد تمدن‌ها یا همزیستی مسالمت‌آمیز، ترجمه همایون مجد، تهران، نشر و پژوهش فرزانه‌روز، ۱۳۸۰ش.
۵۲. هانتز، شیرین، اسلام‌گرایی: نقش سیاسی جنبش‌های اسلامی‌گرا در خاور میانه معاصر، فصلنامه مطالعات خاور میانه، سال ۹، شماره ۱، بهار ۱۳۸۱.
۵۳. هوشنگ مهدوی، عبدالرضا، انقلاب ایران به روایت بی.بی.سی، تهران، طرح نو، ۱۳۷۲ش.
۵۴. هیکل، محمدحسین، مدافع آیه الله (قصه ایران و الثورة)، بیروت و قاهره، دارالشروق، ۱۴۰۲ق.
۵۵. یوسفی، بتول، مبانی نظری بیداری اسلامی در قرن اخیر با تأکید بر اندیشه‌های حضرت آیت الله العظمی سید علی خامنه‌ای رهبر معظم انقلاب اسلامی، بتول یوسفی، تهران، نهضت نرم‌افزاری، تهران، ۱۳۹۱.
۵۶. Stuart Croft، "Thy Will Be Done: The New Foreign of America's Christian Right"، International Politics، No ۴۴، ۲۰۰۷
۵۷. Friedrich Kratochwill ، "Religion and (Inter _) National Politics: on The Heuristics of Indentites، Structure and Agents"، Alternatives، Vol ۳۰
۵۸. Giorgio Shani، "Toward a post-Western IR: The Umma، Khalsa، and Critical International Relations Theory"، International Studies Review، No ۱۰، ۲۰۰۸
۵۹. Hatzopoulos Pavlos and Petito Fabio ، Religion in International Relation: TheReturn from Exile ، New York، Palgrave Macmillan ، ۲۰۰۳
۶۰. Karner Christian and Aldridge Alan ، "Theorizing religion in a globalizing world"، International Journal of Politics، Culture and Society ، Vol ۱۸، No ۱، ۲۰۰۴.

